

FRONTIERA ROMANĂ DIN SUD-VESTUL DACIEI. STADIUL ACTUAL AL CUNOAȘTERII*

CORIOLAN HORĂȚIU OPREANU**

choprean@yahoo.com

THE ROMAN FRONTIER FROM SOUTHWESTERN DACIA. STATE OF ART

ABSTRACT: *The author is reopening the file of one of the problems not enough known of the Romanian research: southwestern frontier of Dacia. He briefly discuss the early Roman history of Banat. More than forty years ago was advanced the hypothesis that at the beginning of Hadrian's reign when Dacia was reorganized the military road Lederata-Tibiscum and the western part of Banat was abandoned by the Roman army in the context of the retreat in Upper Moesia of the 4th legion Flavia Felix from Bersobis. Then he reminds the evidence that prove the early conquering (AD 101) of Banat and demonstrates that till the organizing of the Province of Dacia in AD 106 this territory belonged to Upper Moesia, the Roman military commander mentioned in the work of Cassius Dio, Longinus being very probable the governor of Upper Moesia having under command three legions, 11th Claudia from Viminacium, 4th Flavia from Bersobis and 13th Gemina, encamped probably in the fortress under the future veteran colony of Ulpia Traiana Sarmizegetusa. The theory of abandoning the western Banat in AD 118 was recently reopened by E. Nemeth based on his excavations in the Roman auxiliary fort at Vărădia "Pustă" on the road Lederata-Tibiscum. He pretends neither him nor his predecessors excavating the site have find any coins, or other artifacts dating after AD 118. But in the same village at 1 km distance was found another timber Roman fort at Vărădia "Chilii", where the last discovered coins are from 103–111 p. Ch, which probably means AD 107–109. It seems in the fort was a unit from the 4th legion, so it was abandoned at the same time as the main fortress of the legion at Bersobis after the crise from AD 117–119. At the same time we were very surprised to learn that in the excavation of O. Bozu from 1998 were*

find two 3rd century bronze coins, one from Philippus Arabs (246–247) and another one from Caius Valens Hostilianus Messius Quintus from AD 249–251. At the same time in the old bibliography is mentioned another bronze coin from Gordian III AD 241, type PMSCOLVIM. The old excavations in the fort from Vărădia "Pustă" of F. Millecker registered also a 3rd century coin. It is hard to understand why all these finds were not taken into consideration by E. Nemeth when established the chronology of the fort. More in his excavations there are traces of a first timber phase of the fortification followed sometime by the stone wall. The characteristic of the fortification at Vărădia "Pustă" is the existence of a second defense wall situated at 6 m behind the first one. The profile of a trench cut across the defense system shows the two walls were not built in the same chronological stage. A similar double defense wall can be found across the Danube in today Serbia at the fort at Čezava (Novae). Here the inner wall belonged to the third phase of the fort, being built at the beginning of the 3rd century AD. Even here there is not known the military unit which occupied the fort. In absence of tile-stamps, a good indication consists in the 500 clay slingshots (glandes latericiae) found at Vărădia "Pustă" and the 147 found at Čezava (Novae). Could be the same unit, or similar type of units, having the same mission, probably controlling the ways. It is possible to be an Oriental archery troop of cohorts equitata type, as results from Hadrian's speech to the army of Numidia. The conclusion of the study is that the way Lederata-Tibiscum was not abandoned in Hadrian time. After the retreat of the 4th legion from Bersobis to Singidunum a new strategic view was implemented to control this road, using mobile units, archery troops of cohorts

* Acest studiu a fost realizat cu sprijinul unui grant oferit de Autoritatea Națională pentru Cercetare Științifică, CNCS-UEFISCDI prin proiectul PN-II-PT-PCCE-2011-3-0924.

** Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca.

equitatus type armed with bows, spears and slings having the main bases at Tibiscum and Arcidava (Vărădia "Pustă").

KEYWORDS: Roman frontier, fort, coins, chronology, slingshots.

În Prefața unei relativ recente teze de doctorat publicate pe acest subiect, Profesorul Mihai Bărbulescu afirma cu multă luciditate: „Banatul roman creează impresia unui spațiu suficient de cunoscut... Cercetările arheologice din Banatul roman au fost nu doar insuficiente ci și, uneori, cu rezultate neconcludente. La această stare de fapt a cercetării se adaugă, pentru Banatul roman, una din „problemele” istoriei provinciei Dacia: granița vestică”¹. Autorul tezei, Eduard Nemeth, adăuga și el într-o notă că își dorește ca efectul lucrării să fie „relansarea discuțiilor științifice asupra temei” și că „îmi rămâne doar să invit pe toți cei interesați să participe la dezbateri”². Dăm curs în acest moment acestei invitații.

Dacă recitim un cunoscut articol al lui C. Daicoviciu și H. Daicoviciu din 1967, constatăm că în 46 de ani progresul cunoașterii cu privire la Banatul roman este infim. Sigur, azi nimeni nu mai susține localizarea Daciei Malvensis în Banat și nici faptul că mult discutata inscripție de la Denta³ s-ar referi la *colonia Malva*⁴. Rămâne însă în discuție vechea supoziție: a fost sau nu cedat iazigilor controlul Banatului vestic în vremea lui Hadrian? Mai precis: a fost abandonat de către Hadrian drumul militar și castele de pe aliniamentul Lederata-Arcidava-Centum Putei-Bersobis-Aizis? Tot în 1967, D. Protase⁵ susținea că Hadrian ar fi părăsit castelele de la Bersobis, Surduc și Vărădia. Dacă în cazul legiunii a IIII Flavia Felix situația este cunoscută, după 118 p. Ch. ea fiind cantonată în castrul de la Singidunum din Moesia Superior⁶, în celelalte două situații soluția este mai puțin clară.

Prima prezență substanțială a trupelor romane în Banat s-a produs în 88 p. Ch., când Tettius Iulianus a avansat până la Tapae. Traseul exact nu poate fi decât presupus, dar este foarte probabil că a început dinspre Viminacium-Lederata. Castele de marș sau chiar garnizoane lăsate în teritoriul parcurs prin Banat sunt greu de atribuit acestei expediții, existând mereu dilema dacă nu aparțin campaniei 101–102 a lui Traian. Totuși, având în vedere faptul că drumul armatei lui Traian a fost sigur pe la Lederata-Bersobis-Aizis, acesta trebuie să fi fost ales tocmai datorită faptului că fusese parcurs de trupele lui Tettius Iulianus, mulți militari aflându-se încă în unitățile aduse de Traian. Drumul acesta apare și pe Tabula Peutingeriana (VII 2–4) pornind de la Lederata-Banatska Palanka-Pojejena-Apus flumen-Arcidava-Centum Putei-Bersobis-Aizis-Caput Bubali-Tibiscum⁷. Cum pregătirile expediției lui Traian s-au făcut în Moesia Superior, este firesc că armata provinciei și cele două legiuni a VII Claudia și a IIII Flavia Felix au constituit nucleul corpului expediționar, așa cum se întâmplase și pe vremea lui Tettius Iulianus. La Bersobis a fost identificat un castru cu dimensiunile de 490 × 410 m⁸ destinat evident adăpostirii unei legiuni. Menționarea localității în Comentariile lui Traian duce la concluzia că aici a fost amplasată legiunea IIII Flavia Felix încă din 101 p. Ch. Certitudinea

¹ Nemeth 2005, 7.

² Nemeth 2005, 11.

³ IDR III/1, 109.

⁴ Ipoteza localizării Malvei la Denta pe baza lecturii *d(ecurio) c(oloniae) M(alvensis)* a lui C. Patsch a fost acceptată și susținută cu tenacitate de C. Daicoviciu (Daicoviciu 1970, 125–129). Lipsa urmelor arheologice consistente la Denta indică mai degrabă aducerea inscripției din altă parte (cf. păreri lui I. I. Russu, IDR III/1, 109). În această eventualitate noi credem că lectura ar putea fi *d(ecurio) c(oloniae) M(ursae)*. Mursa (azi Osijek) a devenit *colonia* în vremea lui Hadrian (Filipovici 2004).

⁵ Protase 1967, 66–70.

⁶ Ptolemeu, Geogr., III, 9, 3; Benea 1983, 151–161 care era de părere că legiunea a fost mutată din Dacia în 114 devenind o provincie de rang pretorian după încheierea mandatului lui C. Avidius Nigrinus (p. 158). Acest lucru nu este posibil având în vedere faptul că astăzi știm că între 112–114 guvernatorul Daciei a fost consularul Q. Baebius Macer (Piso 2004, 518), iar C. Avidius Nigrinus a fost în funcție probabil între 115–117 (Piso 2004, 518). În fine, consularul C. Iulius Quadratus Bassus (IDRE, II, 381) este trimis de către Traian de la comanda Siriei, ce avea trei legiuni, în Dacia în 117 (Petolescu 2002, 31). Așadar, Dacia a rămas până la începutul domniei lui Hadrian o provincie cu trei legiuni condusă de un guvernator de rang consular (Petolescu 2002, 26); Gudea 2001, 28, nr. 1.

⁷ Fodorean 2006, 229 arată că acesta a fost primul drum construit de romani în Banat, cel mai scurt spre Sarmizegetusa Regia.

⁸ Protase 1967, 49; Benea 1994, 312.

este asigurată de descoperirea țiglelor cu stampila legiunii în săpăturile din castrul de la Bersobis⁹. Noile săpături au adunat încă 112 țigle stampilate, identificând trei tipuri specifice doar castrului de la Bersobis¹⁰. Se consideră că părți din legiune ar fi staționat și în castrul de lemn și pământ de la Surducul Mare pe baza menționării unor stampile în bibliografia veche¹¹. Stampile cu legiunea IIII Flavia Felix și legiunea VII Claudia s-au găsit și în castrul de la Pojejena, probabil din faza de lemn și pământ¹². În castrul de lemn și pământ de la Vărădia-„Chilii”¹³ s-ar fi găsit o stampilă a legiunii IV Flavia Felix¹⁴, dar sigur elemente de *lorica segmentata*¹⁵. Tot din vremea expedițiilor lui Traian este și castrul mic de lemn și pământ de la Tibiscum¹⁶. În fine, la capătul traseului este castrul de legiune de la Ulpia Traiana¹⁷. Un alt castru de lemn și pământ ce ar putea data din aceeași perioadă este cel de la Zăvoi¹⁸. Aici lucrurile ar putea fi ceva mai complicate. Dacă, inițial, în castru ar fi putut sta o legiune, ulterior a fost se pare ocupat și de alte trupe cum arată stampila cohorței *I Sagittariorum*¹⁹. Recent, cercetările din termele din apropierea castrului au demonstrat că acestea erau încă utilizate în timpul domniei lui Hadrian, conform unei monede din 126 p. Ch.²⁰

Rezultă că în perioada 102–105 Banatul a fost în întregime sub ocupație militară romană²¹. Cum personajul amintit de Cassius Dio ca fiind în fruntea acestei armate a fost identificat cu Cn. Pinarius Aemilius Cicaticula Pompeius Longinus, un personaj de rang consular, el nu putea fi subordonat guvernatorului Moesiei Superior, tot un consular și trebuia să comande cel puțin două legiuni²². În 2001, N. Gudea considera că în 102, Banatul și vestul Olteniei fuseseră incluse într-o Moesia Superior „mare”, după modelul Moesiei Inferior unde fuseseră anexate Câmpia Munteniei, sudul Moldovei, sud-estul Transilvaniei și estul Olteniei²³. După expediția din 101–102, în afară de legiunea IIII Flavia Felix a rămas la nordul Dunării, foarte probabil și legiunea XIII Gemina. Legiunea a XIII Gemina fusese mutată în anul 97 de la Poetovio la Vindobona unde a început construirea castrului, fără să îl finalizeze; în 101–102 legiunea a plecat în prima expediție dacică a lui Traian²⁴. La Vindobona este atestată legiunea XIV Gemina printr-o inscripție databilă între 103 și iulie 106²⁵. Legiunea a XIII-a nu s-a întors nici la Poetovio unde colonia a fost întemeiată între anul 98 și decembrie 102²⁶ peste fostul castru legionar. Prin urmare, legiunea trebuie căutată după 102 la nord de Dunăre. Evident, mai spre nord de Bersobis. K. Strobel²⁷ propunea încă demult drept garnizoană pentru legiunea XIII castrul de sub viitoarea colonia Dacica Sarmizegetusa, mai aproape de zona de la nord

⁹ Protase 1967, 50, fig. 3–5.

¹⁰ Flutur 2003, 157.

¹¹ IDR III/1, XXI; Protase 1975; Benea 1994, 316; Gudea 1997, 28, nr. 11.

¹² Gudea 2001, 59–60, nr. 10 care apreciază că faza de pământ a fost construită după 75 p. Ch.

¹³ Iaroslavschi/Bozu 2003.

¹⁴ Benea 1983, 156, nr. 19 menționează o țiglă fragmentară cu stampila legiunii descoperită în săpăturile de la cetatea dacică de la Vărădia, menționând că informația provine de la E. Iaroslavschi. La fel, Nemeth 2009, 880. Informația ultimă este nesigură, sursa bibliografică la care se face trimitere (Protase 1967) nu conține asemenea date. De altfel, colegul O. Bozu ne-a confirmat că nu a găsit vreo stampilă în săpăturile sale.

¹⁵ Informații O. Bozu.

¹⁶ Benea 1994, 313.

¹⁷ Benea 1994, 312–313; Gudea 1997, 37, nr. 18a; Opreanu 2010; Opreanu 2012.

¹⁸ Gudea 1997, 35–37, nr. 18 (vexilație a legiunii I Minervia?).

¹⁹ Bozu 1977.

²⁰ Ardeț 2011, 66, fig. 20. Comparația nepotrivită a autorului cu termele lui Caracalla și afirmația cu privire la superioritatea calității în raport cu termele procuratorului financiar al Daciei Apulensis de la Sarmizegetusa (pe care tot domnia sa le-ar fi săpat? Singur?) insinuează penibilele declarații din ziarele locale făcute cu ocazia cercetărilor. Cât despre numele „Domus Romanorum” dat monumentului sperăm că va inspira curând pe proprietarul vreunei pensiuni locale (deși ea deja există, dar în Sibiu, str. Gen. Magheru 40).

²¹ Benea 1983, 50; Benea 1994, 318; Petolescu 2002, 22.

²² Gostar 1976, 62.

²³ Gudea 2001, 27, Abb. 5.

²⁴ Strobel 1984, 95.

²⁵ Bechert 1969.

²⁶ Mráv 2000, 81.

²⁷ Strobel 1984, 96.

de Mureș rămasă sub controlul lui Decebal²⁸, idee acceptată și dezvoltată și de către subsemnatul²⁹. Cum Pompeius Longinus avea în 105 sub comandă cele două legiuni din Banat și Țara Hațegului, un teritoriu ce nu era constituit într-o nouă provincie nu rămâne decât să acceptăm că sub aceeași comandă era și legiunea VII Claudia de la Viminacium și că Longinus a fost, cel puțin în ultima parte a perioadei dintre cele două expediții dacice, guvernatorul Moesiei Superior³⁰. De altfel, el mai fusese guvernator al Moesiei Superior între 93 și 96, apoi al Pannoniei între 96–98. În 102, Q. Sosius Senecio, guvernatorul Moesiei Superior între 100 și 103³¹, a rămas, foarte probabil, în fruntea armatei din Banat³². Cum el era consular și avea sub comandă cel puțin două legiuni, iar legiunea a IVa Flavia Felix se afla deja în 102 la nordul Dunării, rezultă că teritoriul Moesiei Superior și jurisdicția guvernatorului săufuseseră deja extinse și în Banat. L. Herrenius Saturninus este următorul guvernator al Moesiei Superior atestat în diplomele militare ale perioadei și în *pridanium*-ul Hunt³³, dar el a fost urmat, probabil în 105 de Longinus. Ipoteza apartenenței la Moesia Superior a Banatului între 101–106 p. Ch. este susținută și de construirea în acest interval a podului de la Drobeta ce avea pe atunci în primul rând sensul de a asigura comunicațiile în cadrul provinciei Moesia Superior, acum traversată de Dunăre (Fig. 1). De altfel, denumirile viitoare de Dacia Superior și Dacia Inferior se explică, în primul rând, în virtutea apartenenței inițiale a teritoriilor lor la Moesia Superior și Moesia Inferior.

Întorcându-ne la problematica ce ne preocupă în acest studiu, cel mai important aspect al retragerii din Dacia a legiunii IIII Flavia Felix este stabilirea motivului pentru care a fost retrasă. După crearea Daciei traiane ea și-a menținut poziția, cealaltă legiune fiind mutată, probabil prin 110 la Apulum. În timpul războiului parthic ambele legiuni au trimis vexilații în armata expediționară, ceea ce arată că Dacia nu avea probleme de securitate la frontiera vestică. Cu toate acestea, anul 117 p. Ch. a adus criza militară și politică, un rol substanțial revenindu-le iazigilor din Câmpia Vestică, a căror atacuri au destabilizat apărarea provinciei. Q. Marcius Turbo a reușit să-i învingă și să redea încrederea comunităților din Dacia în forța armatei romane. Cum s-a putut oare ajunge la acest sentiment prin retragerea legiunii a IIII Flavia Felix?³⁴ Nu știm motivele reale ale acestei reforme, dar știm urmările. Dacia nu mai era o provincie de rang consular cu trei legiuni cum fusese pe vremea lui C. Iulius Quadratus Bassus, ci era divizată în trei districte, unul singur, Dacia Superior având o legiune și un guvernator de rang pretorian, restul fiind sub comanda unor procuratori de rang ecvestru. Această schimbare majoră venea ca urmare a succeselor militare ale lui Turbo, dar coincidea și cu complotul „celor patru consulari”. Neîncrederea lui Hadrian în guvernatori de rang consular era evidentă în acel moment. Oricum știm extrem de puține detalii despre retragerea legiunii. M. Zahariade este de părere, pe baza săpăturilor proprii din castrul de la Bersobis, că plecarea efectivă a legiunii a avut loc după anii 120/121 p. Ch.³⁵ Odată cu plecarea legiunii de la Bersobis a fost părăsit, foarte probabil și castrul de la Surducul Mare, unde nu se cunosc alte trupe auxiliare. Tot atunci este posibil să fi fost abandonat și castrul de pământ de la Vărădia „Chilii”, unde, de asemenea nu sunt atestate trupe auxiliare, iar ultimele monede descoperite datează din anii 103–111 p. Ch.³⁶ Ar putea fi vorba despre monede emise în timpul celui de-al 5-lea consulat al lui Traian. După tipologia figurii împăratului ar putea fi tipul C în clasificarea lui B. Woytek datând, în această eventualitate, din 107–109 p. Ch.³⁷ În *forum*-ul coloniei Dacica Sarmizegetusa

²⁸ Opreanu 1998, 40.

²⁹ Opreanu 2006, 62.

³⁰ Opreanu 2006, 63, fig. 1; ideea acceptată de Petolescu 2006, 19.

³¹ Thomasson 1984, nr. 33.

³² Strobel 1984, 67; Ștefan 2005, 624.

³³ Thomasson 1984, nr. 34.

³⁴ După înfrângerea iazigilor din anii 107–108 se consideră că frontiera vestică a fost consolidată, prin amplasarea de efective legionare la Surducul Mare și aducerea de noi trupe auxiliare, *ala I Tungrorum Frontoniana* la Vrșat și *cohors I Vindelicorum milliaria equitata* la Vărădia „Pustă” (Cf. Zahariade 2011, 108, nota 9).

³⁵ zahariade 2011, 111.

³⁶ Iaroslavschi/Bozu 2003, 296. Circulația monetară din castrul Vărădia „Chilii” este foarte asemănătoare cu cea din castrul de la Drajna de Sus (informație dr. Mihai Dima, căruia îi mulțumim).

³⁷ Woytek 2010.

acestea sunt printre ultimele monede ale lui Traian al căror *terminus post quem* poate fi extins cel puțin până la criza din 117–119³⁸. Este greu de înțeles pe ce bază E. Nemeth și colaboratorii restrâng utilizarea castrului la perioada războiului dacic (101–106)³⁹, deși acolo s-au găsit barăci de lemn cu acoperiș de țiglă, 26 de monede, numeroase alte materiale arheologice, ceea ce exclude un castru de marș⁴⁰. Ca și castrul de la Bersobis, cel de la Vărădia „Chilii” și-a început existența în timpul primei expediții a lui Traian și a continuat să fie ocupat până la retragerea legiunii. Aceste trei caastre de lemn și pământ au fost foarte probabil abandonate după încheierea crizei, deci nu sub presiunea inamicului. Putem oare deduce că întreaga frontieră vestică a Banatului și drumul de la Lederata la Tibiscum au fost părăsite de către armata romană? Vechea ipoteză a lui D. Protase a fost recent resuscitată de către E. Nemeth pe baza noilor sale săpături din castrul de la Vărădia „Pustă”⁴¹. Acest al doilea castru este situat la circa 1 km sud de dealul „Chilii”⁴² și este de piatră. E. Nemeth afirmă că în noile săpături nu s-au găsit elemente de datare care să depășească sfârșitul domniei lui Traian: monede de la Galba până la Traian, două fibule puternic profilate și una „norico-panonică”, un opaiț din secolele I–II p. Ch.⁴³ El pomeneste și săpăturile lui Gr. Florescu din 1932 care a găsit 4 monede, 3 dintre ele identificabile, două Traian 103–111 și 116–117, a treia Hadrian 117⁴⁴. E. Nemeth nu acordă ultimelor două nici un *terminus post quem* atunci când conchide că existența castrului a luat sfârșit în 117–118 p. Ch.⁴⁵ Observăm că atât D. Protase, cât și E. Nemeth fac abstracție de existența castrului de la Vărădia „Chilii”. Dacă am accepta teoria lor, ar rezulta cu ușurință contemporaneitatea perfectă a celor două caastre aflate la circa 1 km unul de altul. Nici faptul că la Vărădia „Pustă” am avea singurul castru de piatră traianic din Dacia nu lis-a părut un detaliu semnificativ celor doi autori. Încă din 1967 însă, C. Daicoviciu îi atrăgea atenția lui D. Protase că este greu de admis ca un castru auxiliar ca cel de la Vărădia să fie construit în piatră, câtă vreme cel al legiunii de la Bersobis (căreia trupa de la Vărădia trebuia să-i fie subordonată) era de pământ și lemn⁴⁶. Noile săpături au găsit însă și elemente aparținând unei faze anterioare celei de piatră, precum și două faze constructive ale clădirii comandamentului⁴⁷, greu de eșalonat doar pe parcursul a 10 ani cum presupune autorul lor. Prospekțiile geofizice au pus în evidență și alte clădiri de piatră, de-o parte și de alta a viei *praetoria*⁴⁸. E. Nemeth nu precizează însă în nici unul dintre rapoarte, sau în vreo altă lucrare, cărei faze aparțin elementele de datare ce nu depășesc începutul domniei lui Hadrian. La începutul secolului XX, F. Millecker a făcut și el săpături la Vărădia. Acesta a găsit, printre altele, în colțul de nord-vest „o monedă de bronz deschisă la culoare din secolul III p. Ch., „pe care E. Nemeth o numește „nebulosă” și nu o ia în considerare pe motivul că de fapt nu este determinată⁴⁹. Nu mică ne-a fost mirarea însă când (cu întârziere) am citit raportul campaniei de săpături de la Vărădia „Pustă” din 1998, înainte de intrarea lui E. Nemeth în colectivul de cercetare. Autorul săpăturilor, O. Bozu, menționează printre alte materiale două monede de bronz, **un as de la Filip Arabul (246–247) și una de la Caius Valens Hostilianus Messius Quintus datată în 249–251 p. Ch.**⁵⁰ (s.n.) bătută probabil la Viminacium⁵¹. De la Vărădia, fără alte precizări, mai

³⁸ Opreanu 2012, 120.

³⁹ Nemeth 2009a, 102; Nemeth et alii 2011, 336. În 2009, același autor scria că acolo s-ar fi găsit o stampilă a legiunii a IIII Flavia Felix (vezi nota 14).

⁴⁰ Iaroslavschi/Bozu 2003.

⁴¹ Nemeth 2005a; Nemeth/Bozu 2005; Nemeth 2006, 478–479; Nemeth et alii 2011, 337.

⁴² Nemeth/Bozu 2005, 201.

⁴³ Nemeth 2005a, 690–691.

⁴⁴ Florescu 1934, 71; Nemeth/Bozu 2005, 205.

⁴⁵ Nemeth 2005a, 691.

⁴⁶ Daicoviciu/ Daicoviciu 1967, nota 11.

⁴⁷ Nemeth/Bozu 2002; Nemeth/Bozu 2005, 203–204.

⁴⁸ Micle et alii 2010, fig. 12.

⁴⁹ Nemeth/Bozu 2005, 206.

⁵⁰ Bozu 1999, 128.

⁵¹ Găzduc/Găzduc 2008, 142 precizează că până în iunie 251 s-au emis la Viminacium monede cu numele lui Decius, al soției și ai celor doi fii. După moartea lui Decius, Trebonianus Gallus a bătut monede la Viminacium cu același an 12, cu numele său, al fiului său Volusianus și al lui Hostilianus, fiul lui Decius, pe care l-a adoptat și ridicat la rangul de Augustus.

este cunoscută o monedă de bronz de la **Gordian III, anul 241 p. Ch.** (s.n.), tipul PMSCOLVIM⁵². Nu știm din ce motive aceste monede au fost ignorate de E. Nemeth, dar ele îi invalidează concluziile.

Durata mult mai mare de utilizare a castrului de la Vărădia „Pustă” rezultă și din alte informații arheologice. Sistemul de fortificație al castrului este alcătuit dintr-un zid lat de 1,90–2 m „implantat” în valul de pământ, dublat la 6 m spre interiorul castrului de un al doilea zid lat de 1,20 m⁵³ (Fig. 2). Zidul exterior este lucrat într-o manieră mai îngrijită cu fața externă clădită din piatră fasonată, iar cel interior este executat mai neglijent din pietre neregulate⁵⁴. Deși s-a găsit un singur șanț, existența valului de pământ și a unor gropi în spatele zidului „aparținătoare unei faze anterioare celei de piatră”⁵⁵ sunt indicii cu privire la o fază de pământ a fortificației⁵⁶. Această tehnică cu zid dublu nu este cunoscută în cazul altor castre din Banat. Examinând unul dintre puținele profile⁵⁷ (Fig. 3) peste elementele de fortificație publicate putem deduce că cele două ziduri nu au fost construite deodată, cel interior, fiind adăugat ulterior⁵⁸, deși autorul nu comentează această problemă importantă de cronologie. Spre această concluzie conduce și constatarea că a fost lucrat într-o tehnică mai rudimentară.

De cealaltă parte a Dunării, nu departe, de-a lungul aceluiași drum roman la intrarea în defileul fluviului a fost amplasat castrul de la Čezava (Novae) (Fig. 4). Prima sa fază de pământ și lemn a fost construită în prima jumătate a secolului I, fiind apoi refăcută de Domițian. Prima fortificație de piatră a fost ridicată la sfârșitul secolului I p.Ch. – începutul secolului II p. Ch., în perioada pregătirii războiului dacic al lui Traian și a durat până la sfârșitul secolului II. Castrul a fost parțial renovat la începutul secolului III, când valul a fost întărit cu un zid interior paralel cu cel de incintă, fază ce a durat până în a doua jumătate a secolului III⁵⁹. Această etapă cu zid dublu, din secolul III, este cea mai apropiată analogie pentru castrul de la Vărădia „Pustă”. Dacă această manieră de reparație, prin consolidarea valului cu un zid interior a fost utilizată în zona Dunării în secolul III, rămâne intervalul de la începutul domniei lui Hadrian și până la sfârșitul secolului II pentru a eșalona faza de pământ și prima fază de piatră, ceea ce este rezonabil, fiind la fel în cazul multor castre din Dacia Porolissensis (de exemplu, Gilău, Ilișua).

În ipoteza noastră trebuie rediscutată și problema garnizoanei din castrul de la Vărădia „Pustă”. Până în prezent nu s-au descoperit inscripții de piatră și nici țigle stampilate. Singura piesă epigrafică este o plăcuță de bronz ovală cu inscripție punctată⁶⁰ ce redă numele unui militar din *cohors I Vindellicorum*, găsită de Gr. Florescu lângă *porta praetoria*⁶¹, fără precizarea contextului stratigrafic. Într-o logică ciudată, D. Protase decidea că aceasta a fost garnizoana castrului până la 118–119 și, pentru că unitatea este cuprinsă în diploma din 2 iulie 110 de la Porolissum, conchidea că Vărădia „Pustă” era la 110 în Dacia⁶². Așa cum am încercat să demonstrăm, sunt slabe șanse ca în 110 castrul de la Vărădia „Pustă” să fi existat, câtă vreme funcționa cel de pe dealul Chilizii⁶³. Așadar, noi nu credem că la începuturile provinciei Dacia această unitate a fost amplasată la Vărădia „Pustă”, atestarea ei în diplomele militare din 109 și 110 semnificând, în opinia noastră, exact opusul, faptul că se afla într-un alt castru. În 2005, E. Nemeth relua ipoteza lui D. Protase, fără documente suplimentare⁶⁴. În 2007, același autor se exprima mai prudent, acceptând părerea lui D. Benea⁶⁵

⁵² Dudău 2006, 137; tipul P M S COL VIM domină în categoria monedelor de bronz din Dacia în vremea lui Gordian III, în special cele din primii doi ani ai emisiunii (239–241) (Cf. Găzduc/Găzduc 2008, 139)

⁵³ Bozu 1999, 128; Nemeth/Bozu 2007.

⁵⁴ Nemeth/Bozu 2005, 202–203; Nemeth/Bozu 2007.

⁵⁵ Nemeth/Bozu 2005, 203.

⁵⁶ Nemeth et alii 2011, 336 recunoaște prima oară explicit existența unei faze de pământ și lemn.

⁵⁷ Nemeth 2005a, Abb. 1.

⁵⁸ La aceeași concluzie a ajuns și D. Benea (Cf. Benea 2008, 33)

⁵⁹ Vujović 2009, 249–251.

⁶⁰ IDR III/1, XX, nr. 110.

⁶¹ IDR III/1, 110.

⁶² Protase 1967, 68–69.

⁶³ Benea 1994, 316 îl datează în timpul domniei lui Traian.

⁶⁴ Nemeth 2005, 96.

⁶⁵ Benea 1985, 51; Benea/Bona 1994, 57.

că transferul la Tibiscum s-ar fi produs spre sfârșitul secolului II⁶⁶, devenind din nou mai tranșant în 2011 când își menține ideea, dar acceptă ajungerea unității la Tibiscum spre sfârșitul secolului II⁶⁷, ceea ce înseamnă că de la 118 la 200 a stat într-un alt castru din Dacia Superior, pe care autorul nu-l numește. Noi completăm că trebuie căutat și locul de staționare în epoca lui Traian. Totuși, pe baza tesserei cu inscripție putem accepta că la un moment dat trupa a stat în acest castru. Ar fi posibil ca ea să fi construit castrul de pământ după 119 p. Ch. și o vreme să fi rămas în garnizoană. Este greu de crezut că a stat prea mult sau că a ridicat castrul de piatră, dată fiind absența țiștelor stampilate și a inscripțiilor, prezente la Tibiscum unde a fost cantonată în tot secolul III p. Ch.⁶⁸

Dar lipsa stampilelor tegulare și a inscripțiilor din castrul de la Vărădia „Pustă”, ar putea fi în mod surprinzător suplinită de o categorie de material arheologic căruia i s-a dat insuficientă atenție. Este vorba despre circa 500 de proiectile de praștie de lut ars (*glandes latericiae*) de forme variate: rotunde, aspect de ou cu un singur vârf ascuțit, cu două vârfuri ascuțite⁶⁹. Unele au fost găsite de-a lungul pereților exteriori ai barăcilor⁷⁰, multe într-o clădire de lemn lată de 10 m situată în spatele principiei din păcate doar secționată⁷¹, altele în zona porții *decumana*⁷². Deși proiectile de praștie s-au mai descoperit și în alte castre din Dacia⁷³, totuși o asemenea cantitate neobișnuită are anumite semnificații. În primul rând trebuie să ne gândim la o unitate auxiliară care să aibă cel puțin o parte specializată în acest mod de luptă. Cum la Tibiscum unde a staționat cel puțin un secol *cohors I Vindelicorum*, nu sunt descoperiri similare, în pofida unor cercetări mult mai intense, această trupă nu pare candidatul cel mai potrivit pentru această specializare militară. În schimb, 147 de proiectile de praștie de lut de aceeași formă ovală (Fig. 5) s-au descoperit în castrul de la Čezava (Novae)⁷⁴. Ele au fost găsite în bastioanele de colț, de curtină, ale porților și pe *via decumana*⁷⁵ fiind datate în secolele II–III p. Ch. Observăm că, la fel ca la Vărădia, în zona din spatele principiei și a viei *decumana* se concentrează proiectilele, ceea ce ar putea să nu fie o întâmplare, ci acolo să existe o clădire unde se confecționau și stocau. Dacă legăm această situație de constatarea că fortificațiile celor două castre au fost la un moment dat refăcute printr-un al doilea zid de incintă la baza interioară a valului de pământ trebuie să conchidem că nu poate fi o simplă coincidență. La Čezava (Novae) această renovare s-a efectuat, foarte probabil, pe la începutul secolului III p. Ch. Și aici despre trupele din castru se știe puțin. O inscripție menționează construirea castrului de piatră la sfârșitul secolului I – începutul secolului II de către *cohors I Montanorum civium Romanorum*⁷⁶. Nu se știe ce unitate stătea în castru la începutul secolului III, când s-a adăugat zidul al doilea de incintă. Teoretic, în situația de față ar trebui găsită o unitate auxiliară care să fie atestată atât în Moesia Superior, cât și în Dacia Superior între a doua jumătate a secolului II și începutul secolului III p. Ch. O diploma militară din vremea lui Antoninus Pius menționează în Moesia Superior pe *Mauri equites et pedites*⁷⁷ fără a ști în ce castru au stat și nici istoria ulterioară a trupei. În aceeași perioadă, anul 158 p. Ch. o unitate similară este atestată în Dacia Superior, *vexillarii Africae et Mauretaniae Caesariensis et Mauri gentilibus*, după cum rezultă din

⁶⁶ Nemeth 2007, 210. I. I. Russu era de părere că unitatea a fost mutată de la Vărădia la Tibiscum prin 140–150 p. Ch. (Cf. IDR III/1, 160)

⁶⁷ Nemeth et alii 2011, 337.

⁶⁸ Benea/Bona 1994, 57–58.

⁶⁹ Nemeth/Bozu 2003; Nemeth/Bozu 2005a; O. Bozu, „Proiectile de praștie din lut și piatră descoperite în castrele romane de la Vărădia, județul Caraș-Severin” (comunicare susținută la Muzeul Regiunii Porților de Fier, Simpozionul Arheologia în Oltenia, ediția a XIII-a, Drobeta-Turnu Severin 07.11.2011 pe care colegul O. Bozu ne-a pus-o la dispoziție cu generozitate).

⁷⁰ Nemeth/Bozu 2005, 206.

⁷¹ Nemeth/Bozu 2006.

⁷² Nemeth/Bozu 2007.

⁷³ Gudea 2009.

⁷⁴ Vujović 2009, 251.

⁷⁵ Vujović 2007, fig. 4.

⁷⁶ Vujović 2009, 256.

⁷⁷ CIL XVI, 114.

diploma de la Cristești⁷⁸. Aducerea ei în provincie a avut loc mai repede, încă din septembrie 152 p. Ch.⁷⁹ D. Benea presupunea că această diploma și implicit aducerea maurilor în Dacia ar fi legate de un ipotetic război al lui Antoninus Pius cu dacii liberi, fără argumente convingătoare⁸⁰. Mai degrabă putem bănuî că securitatea drumurilor din vestul Daciei Superior și navigația pe Dunăre⁸¹ ar fi fost motive mai plauzibile pentru aducerea de trupe cu o bună mobilitate ca maurii, sau chiar mutări de trupe între cele două maluri ale Dunării. Unitățile de mauri sunt așadar bune candidate pentru garnizoanele castrelor de la Čezava (Novae) și Vărădia „Pustă”. Din discursul lui Hadrian pentru trupele din Numidia din 128 p. Ch. aflăm că *funditores* din trupele auxiliare erau călăreții din *cohortes equitatae*, mai ales cele recrutate în Orient, cum era *cohors VI Commagenorum* căreia i se adresa împăratul⁸². În Dacia avem atestate două asemenea unități⁸³, *cohors I Flavia Commagenorum*, în Dacia Inferior⁸⁴ și *cohors II Flavia Commagenorum* atestată în Moesia Superior (103/107 p. Ch.), apoi în Dacia și Dacia Superior, la Micia⁸⁵. Dintr-o inscripție știm că ultima trupă era *eq(uitata) s(agittariorum)*⁸⁶. *Glandes* au fost descoperite în castrul de la Drajna de Sus⁸⁷ unde a fost cantonată *cohors I Flavia Commagenorum* (ceea ce indică faptul că era *equitata*) precum și în castrul de la Micia⁸⁸. Nici una dintre ele nu par să fie disponibile la începutul secolului III, ultima fiind menționată la Micia cu epitetul Severiana⁸⁹. Mai interesant este cazul unei alte trupe recrutate în Syria, *cohors I Antiochensium*. S-a bănuît posibilitatea ei prezență în castrul de la Čezava (Novae), prin dovezi indirecte, o inscripție pe o plăcuță de bronz votivă dedicată lui Iupiter Dolichenus⁹⁰. Unitatea nu este cunoscută ca făcând parte din armata Daciei, știindu-se doar că a construit castrul de la Drobeta între cele două expediții ale lui Traian⁹¹. Merită menționat faptul că din castrul de la Drobeta se cunosc câteva proiectile de lut ars și de piatră, fără a se putea preciza însă din ce perioadă a castrului provin⁹². S-a emis și ipoteza unei contopiri cu *cohors I sagittariorum* de la Tibiscum după anul 165 p. Ch.⁹³ *Cohors I sagittariorum milliaria* este atestată în secolul III la Drobeta⁹⁴, unde ridică monumente lui Iupiter Dolichenus⁹⁵, dar nu credem că această unitate poate fi luată în considerare în discuția de față. Mai rămân ipotetic alte trupe cu localizări necunoscute, cum ar fi *cohors I Thracum Sagittariorum*⁹⁶, *cohors I Augusta Ituraeorum sagitta-*

⁷⁸ IDR I, 16.

⁷⁹ Piso 2012, 97.

⁸⁰ Benea 2010. Nu există indicii cu privire la o asemenea forță a dacilor liberi de pe Tisa Superioară, sau din nordul Moldovei, încât să afecteze Moesia Superior, Moesia Inferior și Dacia Superior. Înfrângerea dacilor de la 106 a însemnat inclusiv distrugerea infrastructurii lor militare de pe Tisa Superioară și din nordul Moldovei. Abia la 170, raidul costobocilor este notabil, dar el a afectat doar Moesia Inferior din toate aceste provincii. Așadar mutările de trupe din Dacia Superior în Moesia Superior și invers, începând cu epoca lui Antoninus Pius, nu pot fi corelate cu atacuri ale dacilor liberi.

⁸¹ Benea 2010, 160–161

⁸² Zaroski 2009, 77–78 (*Eq(uites) coh(ortis) VI Commagenorum... Addidistis ut et lapides fundis mitteretis et missilibus confligeretis*)

⁸³ Țentea 2007 pe larg despre istoricul unităților. La armamentul specific nu pomenește praștia călăreților.

⁸⁴ Petolescu 2002, 95–96, nr. 30.

⁸⁵ Petolescu 2002, 97–99, nr. 31.

⁸⁶ IDR III/3, 138.

⁸⁷ Informație dr. Mihail Zahariade, căruia îi mulțumim.

⁸⁸ Informație dr. Liviu Petculescu la sesiunea științifică de la Ploiești din 29–31. 08.2013, căruia îi mulțumim. În studiul său despre echipamentul militar al arcașilor orientali în Dacia nu menționează însă și *glandes* pentru *cohors II Flavia Commagenorum equitata sagittariorum* din castrul de la Micia, ceea ce înseamnă că a considerat aceste proiectile de praștie ca aparținând uneia dintre celelalte două unități atestate în castrul de la Micia, *ala I Hispanorum Campagonum*, sau *numerus Maurorum Miciensium*, situație puțin probabilă (Petculescu 2002, 765, Fig.1–5).

⁸⁹ IDR III/3, 46.

⁹⁰ Vujočić 2009, 256.

⁹¹ Petolescu 2002, 82–83, nr. 18

⁹² Bondoc 2002, 643, Fig. 3.

⁹³ Benea 1976; Gudea 1980.

⁹⁴ Petolescu 2002, 120–121, nr. 55;

⁹⁵ Petolescu 2004.

⁹⁶ Petolescu 2002, 122–123, nr. 58. Diaconescu 1997, 28, o localizează pe linia Lederata-Arcidava-Tibiscum.

*riorum*⁹⁷ sau *cohors II Gallorum Pannonica equitata* menționate în diploma de la Drobeta⁹⁸ și presupuse ca fiind amplasate pe linia Lederata-Tibiscum⁹⁹. Dincolo de aceste supoziții nu se poate deocamdată spune mai mult.

În concluzia acestei discuții rezultă că nu există argumente care să permită acceptarea ipotezei părsirii drumului Lederata-Tibiscum și implicit a vestului Banatului de către autoritățile romane la începutul domniei lui Hadrian. Din contra, în opinia noastră, rezultatele ultimelor cercetări arheologice din castrele de la Vărădia „Pustă” și Vărădia „Chilii”, precum și alte cercetări în așezările civile, ca cele de la Ramna¹⁰⁰, de exemplu, demonstrează continuarea vieții romane în această regiune pe întreg intervalul de timp al stăpânirii romane în Dacia și menținerea sub control roman a importantului drum Lederata-Tibiscum. În opinia noastră, acest drum fusese asigurat în epoca războiului dacic și a Daciei traiane de legiunea IIII Flavia Felix, principalele baze militare fiind la Bersobis și Arcidava (Vărădia „Chilii”). După crearea Daciei Superior și retragerea legiunii, concepția strategică s-a schimbat, trupe mobile, cohorte *equitatae* de arcași, lăncieri și prăștiași fiind destinate menținerii siguranței drumului și zonei, principalele lor baze fiind la Tibiscum și Arcidava (Vărădia „Pustă”).

BIBLIOGRAFIE

- Ardeț 2011
A. Ardeț, Domus Romanorum de la Zăvoi (jud. Caraș-Severin). Tibiscum S. N. I (2011), 51–72.
- Bechert 1969
Th. Bechert, Zu einigen Bauinschriften aus römischen Legionslagern. Epigraphische Studien 8 (1969), 47–52.
- Benea 1976
D. Benea, Câteva precizări cu privire al monumentele epigrafice ale Cohortei I Sagittariorum la Drobeta. SCIVA 26.1 (1976), 77–84.
- Benea 1983
D. Benea, Din istoria militară a Moesiei Superior și a Daciei. Legiunea a VII-a Claudia și legiunea a IIII-a Flavia (Cluj-Napoca 1983).
- Benea 1985
D. Benea, Die cohors I Vindelicorum ∞ c. R. in Dakien. În: Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik. Festschrift für Artur Betz zur Vollendung seines 80. Lebensjahres (Wien 1985), 47–58.
- Benea 1994
D. Benea, Banatul în timpul lui Traian. Analele Banatului III (1994), 309–321.
- Benea 2001
D. Benea, Relațiile dintre Dacia și Moesia Superior în timpul împăratului Traian (II). Apulum XXXVIII/1 (2001), 137–146.
- Benea 2008
D. Benea, Cu privire la granița de sud-vest a Daciei romane. Stadiul cercetărilor românești. Apulum XLV (2008), 29–51.
- Benea 2010
D. Benea, Despre războaiele cu dacii din timpul lui Antoninus Pius (anii 144/147, 155–157). În: V. Rusu-Bolindeț, T. Sălăgean, R. Varga (ed.), Studia archaeologica et historica in honorem magistri Dorin Alicu (Cluj-Napoca 2010), 154–180.
- Benea/BONA 1994
D. Benea, P. Bona, Tibiscum (București 1994).
- Bondoc 2002
D. Bondoc, Artillery Troops Detached North of the Danube in the late Roman Period. În: P. Freeman, J. Bennett, Z. T. Fiema, B. Hoffmann (Eds.), Limes XVIII. Proceedings of the the XVIIIth International Congress of Roman Frontier Studies held in Amman, Jordan (September 2000), II (Oxford 2002), 641–648.
- Bozu 1977
O. Bozu, Cohors I Sagittariorum la Zăvoi. Banatica IV (1977), 131–133.

⁹⁷ Petolescu 2002, 116–117, nr. 49. Diaconescu 1997, 28, o localizează pe linia Lederata-Arcidava-Tibiscum.

⁹⁸ Piso/Benea 1984.

⁹⁹ Benea 2001, 141.

¹⁰⁰ Bozu 2008, 91, Taf. IX/4.

Bozu 1999

O. Bozu, Vărădia- „Pustă” și „Dealul Chilii”, jud. Caraș-Severin. În: *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 1998. A XXXIII-a Sesiune Națională de Rapoarte arheologice, Vaslui, 30 iunie–4 iulie 1999* (București 1999), 127–128, nr. 160.

Bozu 2008

O. Bozu, Öffentliche und private Gebäude an der römischen Strassen aus Banat. *Banatica* 18 (2008), 81–105.

Daicoviciu 1970

C. Daicoviciu, Pe marginea cărților. *Acta Musei Napocensis* VII (1970), 125–134.

Daicoviciu/Daicoviciu 1967

C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, Noi considerații asupra Daciei Malvensis. *Acta Musei Napocensis* IV (1967), 73–83.

Diaconescu 1997

A. Diaconescu, Dacia under Trajan. Some Observations on Roman Tactics and Strategy. În: *Beiträge zur Kenntnis des römischen Heeres in den dakischen Provinzen* (= *Acta Musei Napocensis* 34/1) (Cluj-Napoca 1997), 5–44.

Dudău 2006

O. Dudău, Circulația monetară în castele de trupe auxiliare din provincia Dacia (Timișoara 2006)

Filipovici 2004

S. Filipovici, Colonia Aelia Mursa. În: M. Šasël Kos, P. Scherrer (Eds.), *The Autonomous Towns in Noricum and Pannonia-Pannonia II* (Situla 42), Ljubljana, 2004, 157–168.

Florescu 1934

Gr. Florescu, Le camp romain de Arcidava (Vărădia). *Fouilles de 1932. Istros I* (1934), 60–72.

Flutur 2003

A. Flutur, Ștampilele tegulare ale legiunii a IVa Flavia Felix de la Bersobis. *Analele Banatului* 10–11 (2002–2003), 157–162.

Fodorean 2006

F. Fodorean, Drumurile din Dacia romană (Cluj-Napoca 2006).

Găzdac/Găzdac 2008

C. Găzdac, A. A. Găzdac, The Management of the Monetary Crisis? The “P M S COL VIM” and “PROVINCIA DACIA” Coinages in the Roman Monetary Policy of the 3rd Century AD. *Numismatische Zeitschrift* 116/117 (2008), 135–171.

Gostar 1976

N. Gostar, Longinus. *Dio Cassius LXVIII*, 12, 1–5. *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie “A.D. Xenopol” Iași XIII* (1976), 53–69.

Gudea 1980

N. Gudea, Despre granița dintre provinciile romane Dacia și Moesia Superior în secolele II–III e. n. *Drobeta* 4 (1980), 87–107.

Gudea 1997

N. Gudea, Der dakische Limes. *Materialien zu seiner Geschichte. Jahrbuch RGZM* 44 (1997), 1–113.

Gudea 2001

N. Gudea, Die Nordgrenze der römischen Provinz Obermoesien. *Materialien zu ihrer Geschichte* (86–275 n. Chr.). *Jahrbuch RGZM* 48 (2001), 3–118.

Gudea 2009

N. Gudea, Funditores und balistarii (sic!). Eine Fallstudie zur Dacia Porolissensis. În: A. W. Busch, H.-J. Schalles (Hrsg.), *Waffen in Aktion. Akten der 16. Internationalen Roman Military Equipment Conference (ROMECC) Xanten, 13–16 Juni 2007* (Mainz 2009), 223–236.

Iaroslavschi/Bozu 2003

E. Iaroslavschi, O. Bozu, Raport preliminar privind principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din castrul de pământ de pe dealul Chilii (comuna Vărădia, județul Caraș-Severin). *Banatica* 16/I (2003), 295–300.

Micle et alii 2010

D. Micle, L. Măruia, A. Cîntar, O. Bozu, E. Nemeth, A. Stavilă, L. Bolcu, Non-invasive archaeological research in the Roman castrum from Vărădia, “Rovină” (Caraș-Severin County). A topographic and geophysical study. *Annales d’Université Valahia Târgoviște. Section d’Archéologie et d’Histoire XIII/1* (2010), 139–154.

Mráv 2000

Z. Mráv, Building inscription of Trajan from Poetovio. *Epigraphica I Debrecen* (2000), 77–94.

Nemeth 2005

E. Nemeth, Armata în sud-vestul Daciei romane. *Die Armee in Südwesten des Römischen Dakien* (Timișoara 2005).

- Nemeth 2005a
E. Nemeth, Die neuen Ausgrabungen im Auxiliarkastell von Varadia-“Pustă”. În: Z. Visy (Ed.), *Limes XIX. Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies held in Pecs during September 2003 (Pecs 2005)*, 689–696.
- Nemeth 2006
E. Nemeth, Änderungen an der Westgrenze des römischen Dakien am Anfang der Regierungszeit Hadrians. În: C. Gaiu, C. Găzdac (Eds.), *Fontes Historiae. Studia in honorem Demetrii Protase (Bistrița 2006)*, 477–481.
- Nemeth 2007
E. Nemeth, Politische und militärische Beziehungen zwischen Pannonien und Dakien in der Römerzeit. *Relații politice și militare între Pannonia și Dacia în epoca romană (Cluj-Napoca 2007)*.
- Nemeth 2009
E. Nemeth, Änderungen und Truppenversetzungen an der Westgrenze Dakiens von Trajan bis Antoninus Pius. În: A. Morillo, N. Hanel, E. Martin (Eds.), *Limes XX. XX Congreso Internacional de estudios sobre la frontera romana. XXth International Congress of Roman Frontier Studies (Madrid 2009)*, 879–888.
- Nemeth 2009a
E. Nemeth, Armată și limes în Dacia romană. *StudiaUBBHist* 54.1–2 (2009), 100–110.
- Nemeth/Bozu 2002
E. Nemeth, O. Bozu, Vărădia, com. Vărădia, jud. Caraș-Severin. În: *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2001 (București, 2002)*, nr. 236.
- Nemeth/Bozu 2003
E. Nemeth, O. Bozu, Vărădia, com. Vărădia, jud. Caraș-Severin. În: *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2002 (București 2003)*, nr. 213.
- Nemeth/Bozu 2005
E. Nemeth, O. Bozu, Noile săpături din castrul roman de la Vărădia-“Pustă” (jud. Caraș-Severin). *Banatica* 17 (2005), 202–210.
- Nemeth/Bozu 2005a
E. Nemeth, O. Bozu, Vărădia, com. Vărădia, jud. Caraș-Severin. În: *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2004 (București 2005)*, nr. 240.
- Nemeth/Bozu 2006
E. Nemeth, O. Bozu, Vărădia, com. Vărădia, jud. Caraș-Severin. În: *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2005 (București 2006)*, nr. 212.
- Nemeth/Bozu 2007
E. Nemeth, O. Bozu, Vărădia, com. Vărădia, jud. Caraș-Severin. În: *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2006 (București 2007)*, nr. 202.
- Nemeth et alii 2011
E. Nemeth, F. Fodorean, D. Matei, D. Blaga, Kastelle und Landschaft an der Südwestgrenze des römischen Dakien. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 62 (2011), 331–352.
- Opreanu 1998
C. H. Opreanu, *Dacia romană și Barbaricum (Timișoara 1998)*.
- Opreanu 2006
C. H. Opreanu, Activitatea constructivă a legiunii IIII Flavia Felix la nordul Dunării în anii 101–117 d. Chr. În: E. S. Teodor, O. Țentea (ed.), *Dacia Augusti Provincia. Crearea provinciei (București 2006)*, 51–74.
- Opreanu 2010
C. H. Opreanu, Interferences dans l’architecture militaire et civile romaine au debut du IIe siècle après J.-Chr. Le probleme des “villes militaires”. *Ephemeris Napocensis* XX (2010), 39–59.
- Opreanu 2012
C. H. Opreanu, From “στρατόπεδον” to Colonia Dacica Sarmizegetusa. A File of the Problem. *Ephemeris Napocensis* XXII (2012), 113–135.
- Petculescu 2002
L. Petculescu, The military equipment of oriental archers in Roman Dacia. În: *Limes XVIII. Proceedings of the XVIIIth International Congress of Roman Frontier Studies held in Amman, Jordan (September 2000) II (Oxford 2002) (BAR Internat. Ser. 1084)*, 765–770.
- Petolescu 2002
C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae. Contribuție la istoria militară a Daciei romane (București 2002)*.
- Petolescu 2004
C. C. Petolescu, Sacerdotes cohortis I Sagittariorum. *Drobeta XIV* (2004), 38–45.
- Petolescu 2006
C. C. Petolescu, Organizarea provincială a Daciei romane. În: *Dacia Augusti provincia. Crearea provinciei. Catalogul expoziției (București 2006)*, 17–26.

Piso 2004

I. Piso, Zu den Fasten Dakiens unter Trajan. În: H. Heftner, K. Tomaschitz (Hrsg.), *Ad Fontes! Festschrift für Gerhard Dobesch zum fünfundsechzigsten Geburtstag am 15. September* (Wien 2004), 515–518.

Piso 2012

I. Piso, Die Laufbahn des T. Flavius T. fil. Palatina Priscus Gallonius Fronto Q. Marcius Turbo und seine Aufgaben im dakischen und im mauretanischen Raum. *Studia Universitatis Babes-Bolyai Historia* 57/1 (2012), 90–100.

Piso/Benea 1984

I. Piso, D. Benea, Diploma militară de la Drobeta. *Acta Musei Napocensis* XXI (1984), 111–124.

Protase 1967

D. Protase, Legiunea IIII Flavia la nordul Dunării și apartenența Banatului și Olteniei de vest la provincia Dacia. *Acta Musei Napocensis* IV (1967), 47–72.

Protase 1975

D. Protase, Castrul roman de la Surducul Mare (jud. Caraș-Severin). *Banatica* III (1975), 345–348.

Strobel 1984

K. Strobel, Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. *Studien zur Geschichte des mittleren und unteren Donaupraumes in der Hohen Kaiserzeit* (Bonn 1984).

Ștefan 2005

Al. S. Ștefan, *Les guerres daciques de Domitien et de Trajan. Architecture militaire, topographie, images et histoire* (Rome 2005)

Thomasson 1984

B. C. Thomasson, *Laterculi praesidium I* (Göteborg 1984).

Țentea 2007

O. Țentea, *Auxilia Commagenorum in Dacia*. *Acta Musei Napocensis* 41–42/I (2004–2005) [2007], 141–160.

Vujović 2007

M. Vujović, Notes on presence of Roman slingers in Serbia. *Journal of the Serbian Archaeological Society* 23 (2007), 297–313.

Vujović 2009

M. Vujović, Clay slingshots from the Roman fort Novae at Čezava (Serbia). În: A. W. Busch, H. J. Schalles (Hrsg.), *Waffen in Aktion. Akten der 16. Internationalen Roman Military Equipment Conference (ROMECC) Xanten*, 13–16. Juni 2007 (Mainz 2009), 249–256.

Woytek 2010

B. Woytek, *Die Reichsprägung des Kaiser Traianus I–II. (Moneta Imperii Romani, Band 14)* (Wien 2010).

Zahariade 2011

M. Zahariade, Castrul roman de la Berzovia, 1977. *Cercetări arheologice în canabae și în castrul roman. Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis* XIII (2011), 101–124.

Zaroski 2009

G. Zaroski, *Adlocutiones: Imperial Addresses to the Roman Army (27 B.C. – A.D. 235)* (Hamilton 2009). Open Access Dissertations and Theses. Paper 4338.

Fig. 1. Harta provinciei Moesia Superior după 102 p. Ch.
The map of Upper Moesia after AD 102.

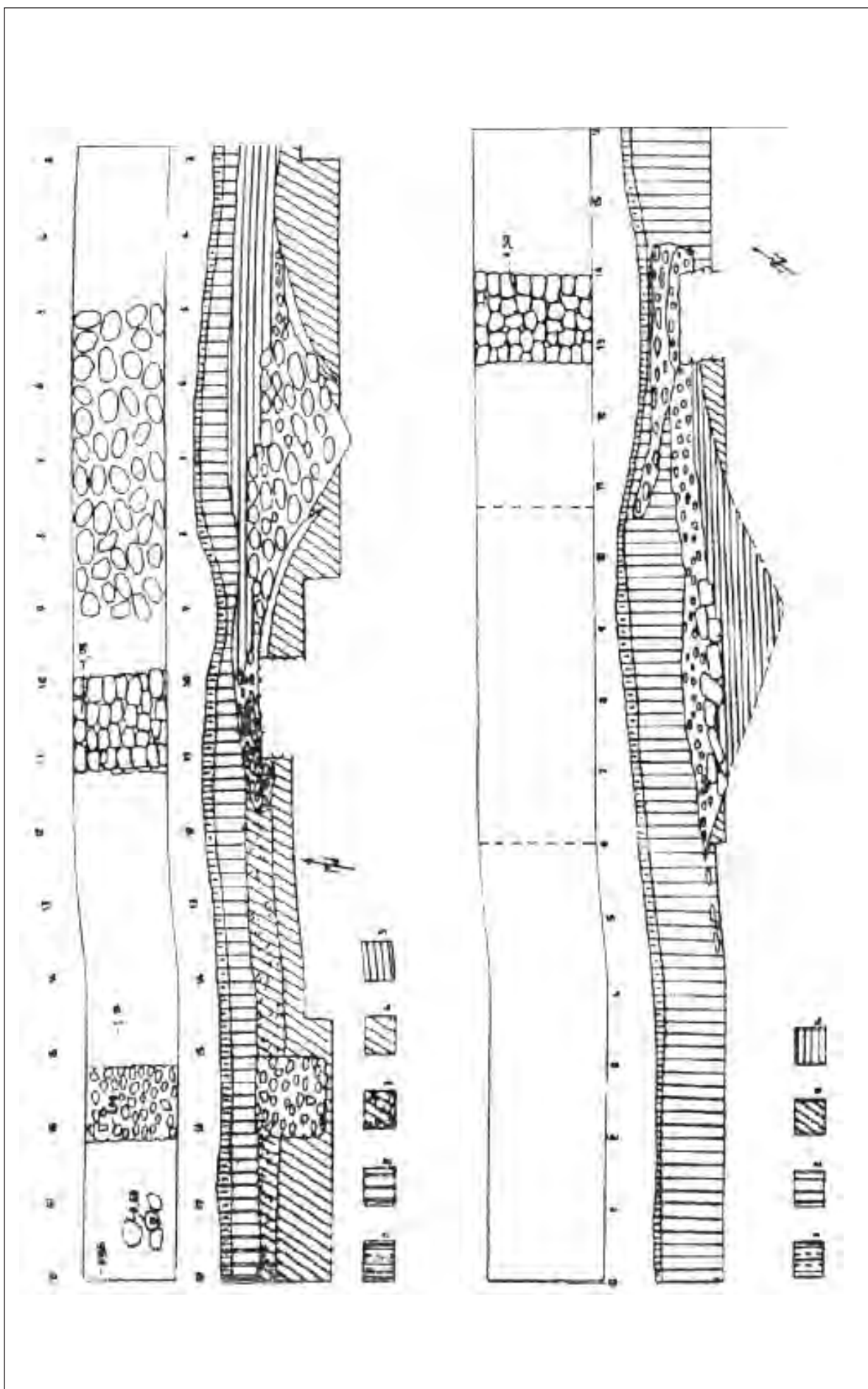

Fig. 2. Profile ale secțiunilor efectuate peste elementele de fortificație ale castrului de la Vărădia „Pustă” (după E. Nemeth 2003).
 Profiles of the trenches cut over the defense system of the fort at Vărădia „Pustă” (after E. Nemeth 2003).

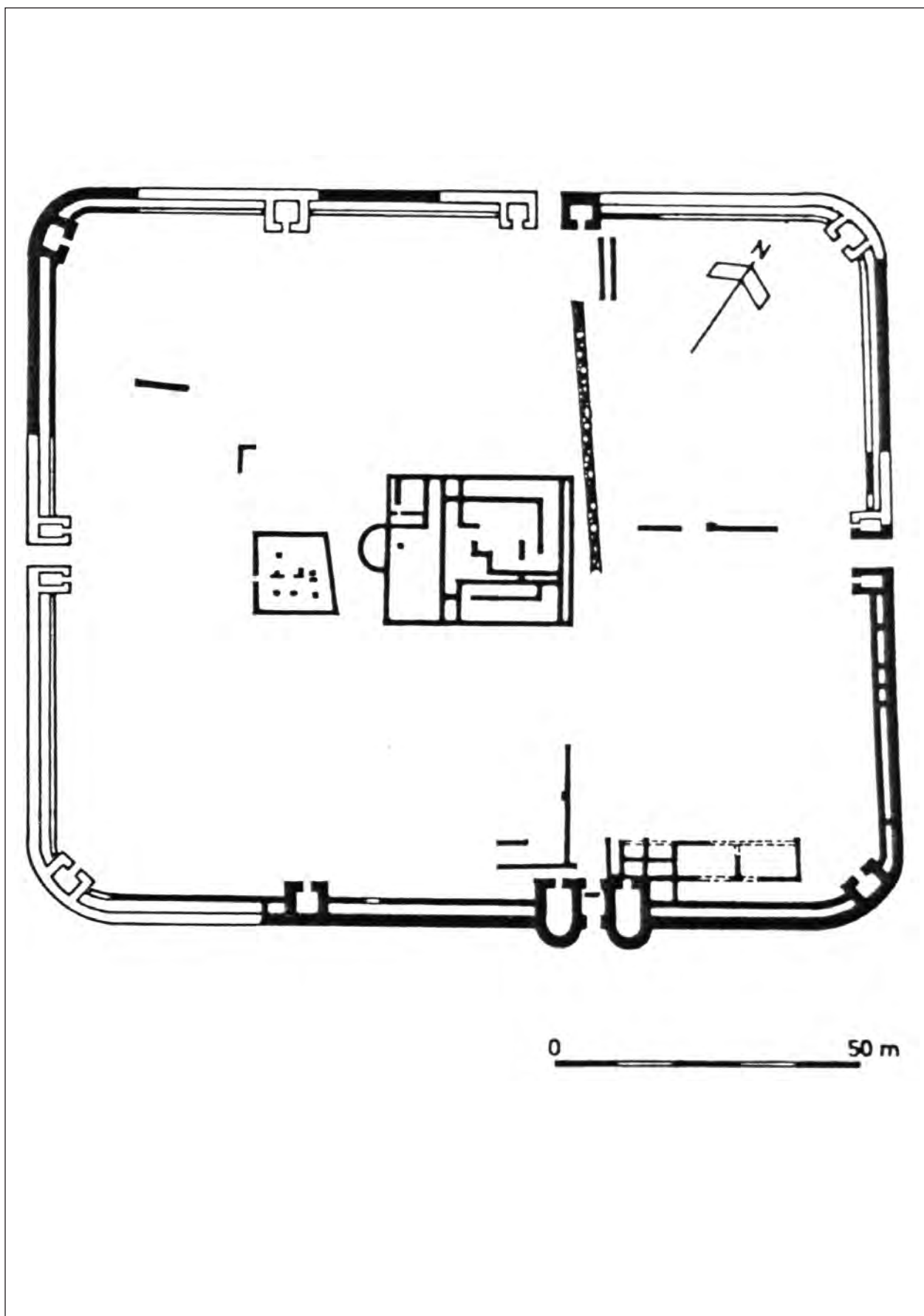

Fig. 3. Planul castrului de la Cezava (Novae) în Moesia Superior.
Plan of the fort at Cezava (Novae) in Upper Moesia.

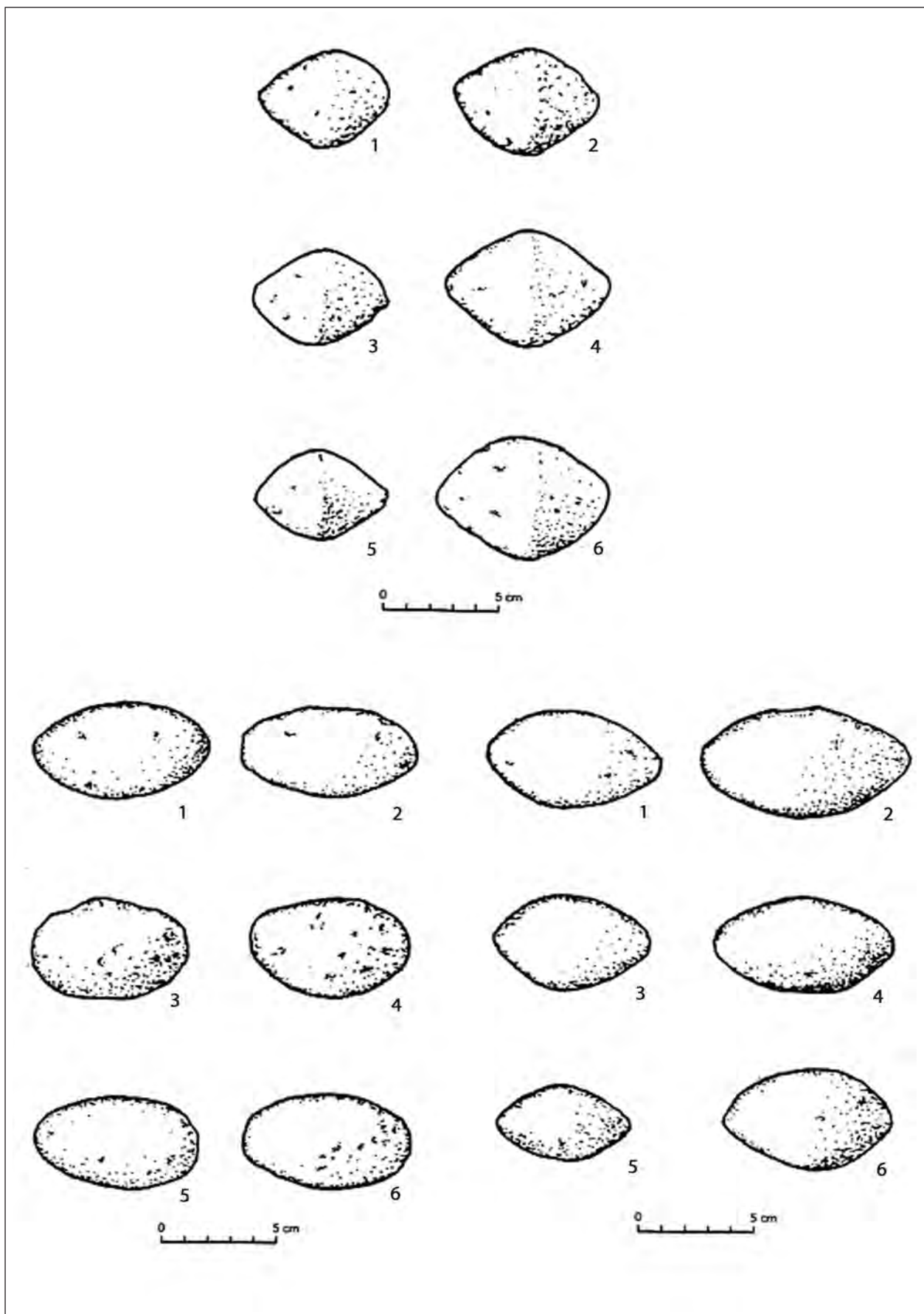

Fig. 4. Proiectile de praștie din ceramică din castrul de la Cezava (Novae).
Sling shots made of pottery from the fort at Cezeva (Novae).